

Al-Raḥmān as a Proper Noun for God: A Semantic Study

Mohammad 'Ali Khavanin Zadeh

Assistant Professor at the Department of *Qur'an* and Hadith Studies,
Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University,
Tehran, Iran (Email: alikhavanin@khu.ac.ir).

Abstract

Following *Allāh* and *Rabb*, *Al-Raḥmān* emerges as the most frequent name of God in the *Qur'an*. In addition to the *Basmalah* and Q1:3, *Al-Raḥmān* is extensively used, particularly within the middle Meccan Surahs. With the acceptance of the perspective of Muslim scholars, where *Al-Raḥmān* is an exaggerated form of *raḥmah* (mercy) and a descriptor of God, the issue at hand revolves around the semantic difference between *Al-Raḥmān* and the descriptor *Raḥīm*, which is also derived from *raḥmah* and is an exaggeration regarding God. This is especially evident in the *Basmalah* and some verses such as Q 41:2, where both are mentioned together. The answer to this issue lies in understanding that *Al-Raḥmān* is not an exaggerated descriptor of God, meaning an exaggeration of His mercy, but rather it is a proper noun, and like the name *Allāh*, indicates the essence of God. The first part of this research employs a historical approach and applies comparative Semitics, while the second part adopts a structural approach grounded in Qur'anic usage. Multiple pieces of evidence are presented to establish *Al-Raḥmān* as a proper noun. Notably, its consistent usage as a definite noun in Semitic languages, and its exclusive application in the Qur'an referring to God are highlighted. The coexistence of definiteness and specificity in reference underscores *Al-Raḥmān* as a proper noun for God.

Keywords: The Most Beautiful Names of God (*al-'Asmā' al-Ḥusnā*), *al-Raḥmān*, Structural Semantics, Historical-Comparative Linguistics.

Original Research

Received: 17/ 4/ 2024, accepted: 29/ 4/ 2024, and published: 7/ 5/ 2024, Pages: 101-140.

Publisher: Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address: <<http://naghdeara.quran.ac.ir>>

 doi: 10.22034/naghdeara.2024.195675

NOTE: Latin transliteration of the bibliography is included in the final pages of this article.

جستاری معناشناختی در علم بودن اسم الرحمن

محمدعلی خوانین‌زاده ^{ID}

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی،
دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (alikhavanin@khu.ac.ir).

چکیده

پس از اسم جلاله الله و ربّ، الرحمن پر بسامدترین نام خدا در قرآن است. افزون بر بسمله و آیه سوم فاتحه کتاب، الرحمن با بسامدی فراوان بویژه در سوره‌های میانه مکی به کار رفته است. با پذیرش دیدگاه دانشمندان مسلمان که الرحمن اسم مبالغه از ماده رحمت و وصف خداست، مسئله‌ای که رخ می‌نماید این است که تفاوت معنایی الرحمن با وصف رحیم، که آن هم مشتق از رحمت و در مورد خدا به معنای مبالغه است چیست، بویژه در بسمله و در آیاتی هم چون «تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» (فصلت/ ۲) که هر دو در کنار هم آمده‌اند. پاسخ این مسئله را می‌توان در این دانست که الرحمن نه اسم مبالغه در وصف خدا یعنی صفت خدا به معنای مبالغه در رحمت وی، بل که اسم علم است و هم چون اسم جلاله الله بر ذات خدا دلالت می‌کند. در بخش نخست این پژوهش با رویکرد تاریخی و کاربردی سامی‌شناسی تطبیقی و در بخش دوم با رویکرد ساخت‌گرا و تکیه بر کاربرد قرآنی، شواهد متعددی بر علم بودن اسم الرحمن ارائه می‌شود؛ از آن جمله است کاربرد همواره معرفه در زبان‌های سامی، و کاربرد نیافتن در قرآن در اشاره به غیر خدا. دارا بودن توأمان دو ویژگی معرفه بودن و مصداق خاص داشتن به معنای علم بودن اسم الرحمن است.

کلیدواژه‌ها: اسماء الحسنی، الرحمن، معناشناسی ساخت‌گرا، زبان‌شناسی تاریخی - تطبیقی.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۱/۲۹ش، پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۱۰ش، نشر: ۱۴۰۳/۲/۱۸ش، صفحه ۱۰۱ تا ۱۴۰.

ناشر: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد)

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳

شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳

دسترسی آزاد: پایگاه اینترنتی <<http://naghdeara.quran.ac.ir>>

doi: 10.22034/naghdeara.2024.195675

درآمد^۱

واژه الرحمن ۱۶۹ بار در قرآن به کار رفته است، بدین ترتیب که ۱۱۳ بار در بسمله در آغاز سوره‌ها (به جز سوره توبه) و ۵۶ بار در آیاتی مختلف آمده است. چنانچه بسمله در آغاز سوره‌ها از آیات قرآن به شمار نیاید، الرحمن در ۵۶ آیه به کار رفته و پنجاه و هفتمین کاربردش در بسمله فاتحه الكتاب است.

پس از اسم جلاله الله - که ۲۶۹۹ بار در قرآن به کار رفته است - و بر این شمار می‌توان پنج کاربرد به صورت اللهم (برای نمونه، بنگرید به: آل عمران/ ۲۶) را هم افزود - و هم چنین پس از رب - که از مجموع ۹۷۵ کاربرد در قرآن ۹۵۸ بار آن به صراحت به عنوان نام خداست و پنج بار در ارجاع به فرعون مصر (برای نمونه، بنگرید به: یوسف/ ۴۱-۵۰) و ۱۲ بار در بافتی جدلی یا در اشاره به خدایان دروغین (برای نمونه، بنگرید به: انعام/ ۷۶-۷۸؛ توبه/ ۳۱) به کار رفته است (بنگرید به: خوانین زاده، «رب»، ۵۸۹) - الرحمن سومین نام پربسامد خدا در قرآن است (برای الله، بنگرید به: عبدالباقی، المعجم المفسر، ۴۹-۸۶؛ برای رب: همان، ۳۰۴-۲۹۰؛ برای الرحمن: همان، ۳۱۱-۳۱۲).

الرحمن در میان ۹۹ نام نیکوی خدا (اسماء الحسنی) است که در روایت مشهور نبوی فهرست شده‌اند؛ هر چند منابع شیعی و سنی اندک تفاوتی در این اسماء دارند، الرحمن در هر دو گونه این روایت هست (برای نمونه این روایت در منابع شیعی، بنگرید به: ابن بابویه، التوحید، ۱۹۴-۱۹۵، و در منابع سنی، بنگرید به: ترمذی، السنن، ۱۹۲/۵-۱۹۳).

در آغاز باید توجه داشت که در منابع اسلامی تمایزی میان اسم و صفت میان اسماء الحسنی نیست و همگی اسم خدا دانسته شده‌اند، اعم از اسم جلاله الله و دیگر اسماء الحسنی که وصف خدا هستند؛ اما در این مقاله منظور از اسم خدا، اسم خاص یا علم است که معرفه است و تنها بر یک مصداق (خدا) دلالت دارد.

عالمان مسلمان الرحمن را از ریشه رحم عربی، به معنای مهربانی و نرم‌خویی (تعطف و

۱. بایسته است از دوست فاضلم سیدعلی آقایی (دانشگاه هومبیلت برلین) سپاس بگذارم که پیش‌نویس مقاله را خواند و نکاتی راه‌گشا را گوش زد کرد. خطاها و کاستی‌های به‌جای‌مانده از من است.

رَقَّة)، می‌دانند که به معنای مبالغه در «رحمة» خداست (برای نمونه، بنگرید به: خلیل بن احمد، العین، ۲/ ۱۰۶-۱۰۷؛ مقاتل بن سلیمان، تفسیر، ۱/ ۳۶؛ طبری، جامع البیان، ۱/ ۱۲۴ به بعد). از ریشهٔ رحم عربی دو وصف دیگر نیز برای خدا در قرآن به کار رفته‌اند: «رحیم»، که ۱۱۴ بار به کار رفته؛ و «راحم»، که چهار بار در ترکیب «ارحم الرّحمن» و دو بار در ترکیب «خیر الرّاحمین» به کار رفته است (بنگرید به: عبدالباقی، المعجم المفهرس، ۳۱۱-۳۱۴).

توضیح این‌که در این دو ترکیب، خدا با وصف «ارحم» و «خیر» به «الراحمین» اضافه شده است؛ «ارحم» اسم تفضیل از اسم فاعل مجرد «راحم» و «خیر» نیز اسم تفضیل است و معنای هر دو ترکیب صفت برترین (عالی) است: خدا «راحم‌ترینِ راحمان» یا «بهترینِ راحمان» است و در هر دو ترکیب، خدا نیز در شمار «الراحمین» است. بدین ترتیب در قرآن خدا با سه وصف مشتق از مصدر رحمة توصیف شده است: الرحمن، رحیم، و راحم (ارحم). با پذیرش دیدگاه دانشمندان مسلمان، که الرحمن اسم مبالغه از رحمة و وصف خداست، مسئله‌ای که رخ می‌نماید این است که تفاوت معنایی الرحمن با وصف رحیم، که آن هم مشتق از رحمة و در مورد خدا به معنای مبالغه است، چیست، بویژه در بسمله و در آیاتی هم‌چون «تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» (فصلت/ ۲) که هر دو در کنار هم آمده‌اند. این مسئله از دیرباز مورد بحث دانشمندان مسلمان بوده و دیدگاه‌های مختلفی در این باره بیان شده است، که در این‌که نخست، مبالغه کدام‌یک بیش از دیگری است و دوم، سبب تقدیم الرحمن بر رحیم چیست اختلاف فراوان دارند (برای مرور مفصل‌تر این دیدگاه‌ها، بنگرید به: بهشتی و زارع، «الرحمان»، سراسر مقاله؛ پاکتچی، «الرحمان»، سراسر مقاله).

چنان‌چه در بررسی این مسأله وصف راحم در دو تعبیر «ارحم الرّحمن» و «خیر الرّحمن» هم در نظر آید، به پیچیدگی آن افزوده می‌شود: چرا از یک مصدر (رحمة) دو اسم مبالغه (الرحمن، رحیم) در کنار یک اسم تفضیل (ارحم) از اسم فاعل مجرد (راحم) اشتقاق یافته و همگی در وصف خدا به کار رفته‌اند؟ و تفاوت معنایی آنها چیست؟

پاسخ مسئله بالا را می‌توان در این دانست که الرحمن نه اسم مبالغه در وصف خدا، یعنی صفت خدا به معنای مبالغه در رحمة وی، بل که اسم عَلَم است و هم‌چون اسم جلالهٔ الله بر ذات خدا دلالت می‌کند، چنان‌که در آثار برخی مفسران و شارحان اسماء الله، هم‌چون

طبرسی (مجمع البیان، ۱/ ۵۴) و ابن عربی (کشف المعنی، ۳۴)، اشاراتی به این نکته دیده می‌شود.

بدین ترتیب، مسئله تفاوت معنایی الرحمن و رحیم، بویژه در آیاتی که این دو کنار هم آمده‌اند، حل می‌شود: الرحمن اسم علم است و ترجمه نمی‌شود؛ رحیم وصف خدا و به معنای مبالغه در رحمت وی است. در این مقاله با بهره‌گیری از دانش معناشناسی علم‌بودن اسم الرحمن بررسی می‌شود؛ در بخش نخست با روی‌کرد تاریخی و کاربست سامی‌شناسی تطبیقی، و در بخش دوم با روی‌کرد ساخت‌گرا و تکیه بر کاربرد قرآنی، شواهد مهمی بر این امر ارائه می‌شود.

۱. روی‌کرد تاریخی

روی‌کرد تاریخی در معناشناسی به بررسی تحولات معنا در گذر زمان می‌پردازد. این بررسی از درون یک زبان آغاز شده و با بررسی پیوند آن زبان با دیگر زبان‌های هم‌خانواده ادامه می‌یابد (بنگرید به: کمپبل، زبان‌شناسی تاریخی،^۱ 6-4؛ پالمر، نگاهی تازه به معنی‌شناسی، ۲۹ به بعد؛ خوانین‌زاده، «معناشناسی تاریخی واژه رب»، ۷۹ به بعد). با توجه به این‌که زبان عربی عضوی از خانواده زبان‌های سامی است، بررسی جامع تاریخی باید پیشینه کاربرد واژه رحمن در زبان‌های سامی و تحولات در صورت و معنای آن را، از متقدم‌ترین کاربردها تا زمان نزول قرآن، دربرگیرد.

در این بخش شواهد تاریخی کاربرد واژه رحمن اعم از متون کتیبه‌شناختی و منابع مکتوب (ادبی و دینی) بررسی می‌شوند. در نقل عبارتهای مورد استناد، باید توجه داشت نخست، حروف کج‌نوشت (ایرانیک) حرف‌نویسی^۲ متن به فارسی را نشان می‌دهند؛ و نویسه (پس) را برای حرف‌نویسی سامخ در الفبای ۲۲ حرفی سامی‌شمال‌غربی (که در الفبای عربی معادلی ندارد) و همچنین شانزدهمین حرف از الفبای ۲۹ حرفی سبئی (که برابر با سامخ در الفبای ۲۲ حرفی سامی‌شمال‌غربی است) به کار می‌برم. دوم، در ترجمه متون، نام‌های خاص را با حرکت‌گذاری کامل به فارسی آوانویسی^۳ کرده‌ام؛ و سوم، اختصارات منابع کتیبه‌شناختی، که

1. Campbel, "Historical Linguistics".

2. transliteration

3. transcription

در نقل از متن کتیبه‌ها یا ارجاع بدانها با حروف لاتین دیده می‌شوند، پیش از فهرست منابع آمده‌اند.

کتیبۀ دوزبانهٔ اکدی-آرامی تلّ الفخیریه (واقع در شمال شرقی سوریه کنونی) که بر تندیس هدد یسعی فرمانروای گزان و سکان (از شهرهای امپراتوری آشور)، در میانهٔ سدهٔ ۹ پیش از میلاد حک شده کهن‌ترین شاهد شناخته بر کاربرد واژهٔ رحمن است. این تندیس و کتیبهٔ دوزبانه‌ای که بر پشت و روی ردای هدد یسعی حک شده (تصویر ۱) در سال ۱۹۷۹ کشف و در ۱۹۸۲ منتشر شد (بنگرید به: ابو عساف و دیگران، *تندیس تلّ الفخیریه*^۱، سراسر کتاب).

تصویر ۱. تندیس هدد یسعی، موزه ملی دمشق.

تصویر از وین پیتارد.^۲

در متن آرامی عبارت زیر دیده می‌شود:

سطر یکم: قدم هدد سکن ...

سطر پنجم: ... اله رحمن زی تصلوته طبه یسب

سطر ششم: سکن مرارب مرا هدیسی.

1. Abou-Assaf, A. et al. *La Statue de Tell Fekberiyé.*

2. Wayne Pitard

ترجمه: در پیشگاه هَدَد سِکَان ... خدای رحمان (مهربان) که دعا به سوی او نیکوست، حاضر در سِکَان، ارباب بزرگ، ارباب هَدَدِ یَشْعِی.

در بخش آرامی این کتیبه اله رحمن در وصف بَعْل هَدَد، خدای — باران و آذرخش — آرامی، آمده است. گفتنی است معنای لقب پادشاه نیز اشاره به همین خدا دارد: هَدَدِ یَشْعِی یعنی هَدَدِ پشْتِیَان من است. در اینجا رحمن آرامی برابر واژه رِیمِیْنو،^۱ صورت نوآشوری از واژه اکدی رِیمِیْنو،^۲ در متن اکدی کتیبه است (گرینفیلد، «از اله رحمن تا الرحمن...»)،^۳ 381-382؛ برای متن کامل بخش آرامی کتیبه، بنگرید به: ERC-MAP #2993). واژه رِیمِیْنو/رِیمِیْنو در وصف خدایان بابلی بویژه مَرْدوخ^۴ فراوان به کار می‌رفته است (هیلی، «خدای بخشنده و مهربان...»)،^۵ 351-352). بَعْل هَدَد همان بَعْل معروف خدای اوگاریت است (بنگرید به: اودن، «بَعْل شَمِیْن وایل»)،^۶ 470). برخی مفسران روایاتی را آورده‌اند که مراد از بَعْل در آیه «أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ» (صافات/ ۱۲۵) خدایی است که در شام پرستش می‌شد (برای نمونه، بنگرید به: طبری، جامع البیان، ۱۹/ ۶۱۴-۶۱۳) که با این خدا مقایسه‌پذیر است.

دیگر کاربرد شناخته رحمن در حکمت‌های اَحِیقَار^۷ که متنی به زبان آرامی از سده پنجم پیش از میلاد است دیده می‌شود. در این متن نیز هم‌چنان رحمن در وصف هدد و گاه پادشاه به کار رفته است. برای نمونه، در حکمت ۲۵ چنین آمده است (بنگرید به: گرینفیلد، «از اله رحمن تا الرحمن...»)،^۸ 382-384):

... ملك کر حمن اب قله گبه...

ترجمه: پادشاه هم‌چون رحمان (خدای مهربان) است اما صدایش بلند است.

صورت آرامی رحمن در کتیبه‌های چندگانه پرستان در شمال شبه‌جزیره عربستان، به‌ویژه

1. *rēmē'û*
2. *rēmēnû*
3. Greenfield, "From 'lb Rḥmn to Al-Raḥmān".
4. Marduk
5. Healey, "The Kindly and Merciful God".
6. Oden, "Ba'al Šamēm and 'Ēl".
7. Words of Ahiqar
8. Greenfield, "From 'lb Rḥmn to Al-Raḥmān".

تدمر (پالمیرا)، نیز یافت می‌شود (بنگرید به: هیلی، «خدای بخشنده و مهربان...»)^۱، -351
:(352)

الف) در وصف بَعْل شَمین:

سطر یکم: ... لبعلشمن ربا ورحمنا (PAT 0334 = CIS 3988).

ترجمه: برای بَعْل شَمین (خدای آسمان) که بزرگ و مهربان است.

درباره این که بعل شَمین همان بعل هدد باشد اختلاف نظر هست (برای بحث تفصیلی، بنگرید به: اودن، «بَعْل شَمین وایل»)^۲، سراسر مقاله).

ب) در وصف عَزیزو خدای عرب:

سطر دوم: عزیزو الها طبا

سطر سوم: ورحمنا (PAT 0320 = CIS 3974).

ترجمه: عزیزو خدای خوب و مهربان.

ج) در وصف خدای ناشناس تدمری، که فراوان به کار رفته است؛ برای نمونه:

سطر یکم: لبریک شمه

سطر دوم: لعلما طبا

سطر سوم: ورحمنا (PAT 0342).

ترجمه: برای او که نامش تا ابد مبارک باد، که خوب و مهربان است.

این خدای ناشناس، که بیشتر با تعبیر «بریک شمه لعلما: او که نامش تا ابد مبارک باد» یاد شده است، گاه تنها «رحمنا، رَحمانا: مهربان» (یعنی با نگارش رحمنا، خوانش رَحمانا و به معنای مهربان؛ بنگرید به: پی‌ای‌تی^۳، کتیبه‌های شماره 0997، 1558) خوانده شده است (هیلی، «خدای بخشنده و مهربان...»)^۴، (353). این کاربردهای چندگانه پرستانه را تا سده ۳م می‌توان ردیابی کرد. این احتمال هست که این ناشناس بودن نشانه‌ای بر گذار از چندگانه پرستی به سمت یک خدای برتر باشد (بنگرید به: گرینفیلد، «از اله رحمن تا الرحمن...»)^۵، (385). در کتیبه‌های شمال غرب شبه جزیره نیز نشانه‌های چنین گذاری دیده می‌شود: از قرن ۱م تا نیمه قرن

1. Healey, "The Kindly and Merciful God".
2. Oden, "Ba'al Šamēm and 'Ēl".
3. PAT.
4. Healey, "The Kindly and Merciful God".
5. Greenfield, "From 'lb Rḥm̄n to Al-Raḥmān".

۳م خدایان چندگانه، هم چون «دوشرا: ذوالشَّری»، «متو/ منوتو: مَنات» و «الت: اللات»، کنار هم یاد می‌شده‌اند؛ حال آنکه از اواخر سده ۳م تا نیمه سده ۵م تنها «العزّی»، به عنوان خدای برتر، یاد شده است و خدایان پیشین دیگر دیده نمی‌شوند؛ از اواخر سده ۵م و سده ۶م هیچ‌یک از خدایان چندگانه، نه «العزّی» و نه دیگر خدایان پیشین، دیده نمی‌شوند و تنها «الإله» به عنوان خدای مسیحیان یاد شده است (بنگرید به: نعمه، «چشم‌انداز دینی»^۱).

هرچند شاهدی بر رحمن در بافت چندخدایی عربستان یافت نشده، در کتیبه‌های صفائی خدایی با نام یا وصف رحم هست، که احتمالاً باید «رحیم» باشد (جلاد، «یک بسمله پیشااسلامی»^۲، ۸؛ نیز، همان، پانوش ۳۱). برای نمونه:

ه رحم عقبت.

ترجمه: یا رحیم! سزا بده.

پس از مرور اجمالی بر کاربردهای چندخدایی، باید به کاربرد رحمن در متون یگانه‌پرستانه پرداخت. مهم‌ترین این متون **تنخ** کتاب مقدس یهودیان است، که عمده به زبان عبری است، و **عهد عتیق** که بخش نخست از **بایبل** مسیحیان است و در اصل بر پایه **تنخ** نوشته شده است. گفتنی است در ارجاع به کتاب مقدس، نخست نام کتاب در **تنخ** آمده و درون پرانتز نام آن در **عهد عتیق** یاد شده است.

در **تنخ**، و **عهد عتیق**، خدا با واژه «رحوم، رَحوم» عبری وصف شده که گاه با وصف «حنون، حَنون» همراه است. برای نمونه، در شموت یا همان سفر خروج از اسفار پنج‌گانه تورات چنین آمده است:

یهوه ال رحوم وحنون.^۳

ترجمه: یهوه خدای مهربان و بخشنده (خروج، ۳۴: ۶).

نمونه‌ای دیگر تهیلیم یا مزامیر داوود است:

حنون ورحوم یهوه.^۴

ترجمه: خدای بخشنده و مهربان (مزامیر، ۱۱۱: ۴).

1. Nehmé, "The Religious Landscape".

2. Al-Jallad, "A Pre-Islamic *Basmala*".

۳. יהוה אל רחום וחנון.

۴. חנון ורחום יהוה.

گروهی دیگر از متون یگانه پرستانه ترگوم‌ها^۱ هستند. ترگوم در ادبیات ربانی به متون مقدس آرامی اطلاق می‌شود، خواه ترجمه آرامی تنخ باشد خواه بخش‌های دراصل آرامی آن، یعنی دانیال و عدرا (بنگرید به: اسکولنیک و برنباوم، «ترگوم»^۲). در ترگوم‌ها «رحوم» عبری به واژه آرامی رحمانا (رحمانا) ترجمه شده است (بنگرید به: ادامه مقاله).

در متون عبری و آرامی پساباییلی خدا هر حمن و رحمان خوانده شده است (پیشوند هـ در عبری و پسوند سـا در آرامی حرف تعریف و معادل پیشوند ال در عربی‌اند). برای نمونه، در توسفتا^۳ که مجموعه‌ای از قوانین شفاهی یهودی است که در اواخر سده ۲م به ترتیب می‌شنا سامان یافته است و ضمیمه آن دانسته می‌شود (بنگرید به: والد، «توسفتا»^۴، سراسر مقاله)، چنین آمده است:

כל זמן שאתה רחמן هر حمن مرحم עליک^۵ (توسفتا، بابا کما^۶ ۹: ۳۰).

ترجمه: تا زمانی که مهربان باشی، رحمان (خدا) بر تو رحم می‌کند.

در نیایش‌های یهودی هر حمن (هارحمان)^۷ عبری جای‌گزین نام خداست که با صفات گوناگون وصف شده؛ به‌ویژه در برکت همآزون^۸ (دعای روزانه پس از غذا) خدا با این نام یاد می‌شود. برای نمونه، فرازهایی از این دعا چنین است:

هر حمن هوا یملوک علینو لعولم وعد؛ هر حمن هوا یتبرک بشمیم وبارص؛ هر حمن هوا یشتیج لدور دوریم، ویتفار بنو لعد ولنصح نصحیم، ویتهدر بنو لعد ولعولمی
عولمیم.^۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Targum
2. Skolnik and Berenbaum, "Targum".
3. Tosefta
4. Wald, "Tosefta".

۵. כל זמן שאתה רחמן הרחמן מרחם עליך.

6. Tosefta B.K. (Tosefta Baba Kamma)

۷. הַרְחֵמוּן.

۸. בְּרֵכַת הַמְּזוֹן.

۹. הַרְחֵמוּן הוּא יְמַלּוֹךְ עָלֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד: הַרְחֵמוּן הוּא יִתְבָּרַךְ בְּשִׁמְיִם וּבְאַרְצֵי: הַרְחֵמוּן הוּא יִשְׁתַּבַּח לְדוֹר דְּדָרִים، וְיִתְפָּאֵר בְּנוֹ לְעֵד וּלְנִצְחָן וְנִצְחִים، וְיִתְהַדָּר בְּנוֹ לְעֵד וּלְעוֹלָמֵי עוֹלָמִים.

ترجمه: رحمان (خدا) تا ابد الآباد فرمانروای ما باد؛ رحمان در آسمان و بر زمین مبارک باد؛ رحمان نسل اندر نسل ستوده باد، و تا ابد الآباد با ما جلال یابد، و تا ابد الآباد با ما شکوه یابد (داویدس، سیدور).

تصویر ۲. بخشی از کتیبه پارمچین شده کنیسه عین جدی.

تصویر از زئورافوان.^۲

در نیایش‌های آرامی نیز معنای «رحمن، رحمانا» به سادگی «خدا» است (بنگرید به: گرینفیلد، «از اله رحمن تا الرحمن...»^۳، 385-384؛ هارتمن و اشپرلینگ، «نام‌های خدا»^۴). این نام، که پیش‌تر برای پادشاه نیز به کار می‌رفت، اکنون جای‌گزین یهوه شده است (گوریا، «از رحمانای آرامی»^۵، 98). توضیح این‌که اسم خاص خدای اسرائیل YHWH יהוה ، تترآگراماتن) است که دست‌کم از سده ۳ پ.م، برای رعایت حرمت و قداست، تلفظش ممنوع بوده است. یهودیان به جای این اسم، عبارت «ادنی، آدونای»^۶ ارباب من، که خود وصفی از یهوه در تنسخ بوده، را ادا می‌کرده‌اند (هارتمن و اشپرلینگ، «نام‌های خدا»^۷). در این نیایش‌های

1. Davis, The Metsudah Siddur.
2. Zev Radovan.
3. Greenfield, "From 'lh Rḥmn to Al-Raḥmān".
4. Hartman and Sperling, "God, Names of".
5. Gorea, Maria. "From the Aramaic raḥmānā".

۶. יהוה .

7. Hartman and Sperling, "God, Names of".

آرامی «رَحمانا»، هم‌چون «آدونای»، جای‌گزین نام خدای یهودیان شده است. در کتیبه‌های پاره‌چین‌شده دو کنیسه در عین جدی (در غرب دریای مرده) و کوکب الهوا (در شمال فلسطین)، متعلق به قرن‌های ۴م تا ۶م، نام رحمانا برای خدا دیده می‌شود (بنگرید به: گوریا، «از رَحمانای آرامی»،^۱ 98-99؛ مقایسه کنید با: روبن، «چیستی یهودیت در عربستان»،^۲ 144 پانوش 19، که به باور وی معلوم نیست این کاربردهای آرامی رحمانا مقدم بر کاربرد رحمن در کتیبه‌های یهودی حمیری (از اوائل قرن ۵م) باشد؛ بنگرید به: ادامه مقاله). بخشی از متن کتیبه کنیسه عین جدی چنین است (برای آگاهی از متن کامل کتیبه و خوانش آن، بنگرید به: میسگاو، «کتیبه‌های کنیسه عین جدی»،^۳ بویژه 83 و 92 و تصویر 4.6):

سטר هفدهم: ... دکیرین لطب

سטר هجدهم: دپگی سپگی هنون عبدین لشمه درحمانا شلوم^۴ ...

ترجمه: یاد باشند به نیکی برای کارهای بسیاری که به نام رَحمان (خدا) انجام

دادند. آرامش (سلام). (تصویر ۲)

بخشی از متن کتیبه کنیسه کوکب الهوا چنین است (بنگرید به: ناویه، کتیبه‌های آرامی و

عبری...،^۵ 70-72):

... درحمانا ومن دعملی امن امن^۶ ...

ترجمه: آنچه برای رَحمان (خدا) است، و به کوشش او انجام شد. آمین. آمین.

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، در ترگوم‌ها «رحوم، رَحوم» عبری به واژه آرامی «رحمانا،

رَحمانا» ترجمه شده است (بنگرید به: نبس، «شهادای نجران»،^۷ 37 و پانوش 48). «رَحمانا»

فراوان در تلمود بابلی و گاه در تلمود اورشلیمی (برای نمونه، بنگرید به: کتوبوت: ۴۵؛ گیتین:

1. Gorea, Maria. "From the Aramaic raḥmānā".

2. Robin, "Quel judaïsme en Arabie?".

3. Misgav, "The inscriptions of the En-Gedi synagogue".

۴. دکیرین لطب دسگی سگی هنون عبدین لشمه درحمانا شلوم.

5. Naveh, The Aramaic and Hebrew Inscriptions from Ancient Synagogues.

۶. درحمانا ومن دعملی امن امن.

7. Nebes, "The Martyrs of Najran".

۱۱۷؛ بنگرید به: رابینوویتس، «نام‌های ربانی خدا»^۱ آمده و در ترگوم‌های آرامی نیز به کار رفته است (روبن، «یهودیت در عربستان پیشااسلامی»^۲، 298). برای نمونه، در ترگوم یوناتان ذیل ویقرا (لاویان) ۲۲: ۲۸ چنین آمده است:

عمی بنی پیرال هیکما دابونن رحمن بشمیا کن تهون رحمنین بارعا...
ترجمه: بنی اسرائیل، ای مردمان من، از آنجاکه من رحمان در آسمانم، شما هم باید رحمان (مهربان) روی زمین باشید....

در متون مسیحی برای خدای پدر/ شخص نخست تثلیث هرچند «رحمنا، رحمانا» در آثار آفریم سوری (درگذشته پس از ۳۷۹م) و یعقوب سروجی (درگذشته ۵۲۱م) دیده می‌شود بیش‌تر صورت سریانی «مرحنا»^۴، «مرحمانا» بویژه در در پشیطنا^۵ — که ترجمه سریانی بخش‌های رسمی بایبل و بعضی بخش‌های غیررسمی آن است و کتاب مقدس مسیحیان نسطوری، یعقوبی و مارونی است و مستقیماً از متن عبری عهد عتیق (بی‌واسطه ترگوم‌ها) و متن یونانی عهد جدید احتمالاً در سده ۳م ترجمه شده (بنگرید به: اشپرلینگ، «ترجمه‌های بایبل»^۶) — و همچنین در آثاری هم چون نامه دوم شمعون بیت آرشام (د. حدود ۵۴۰م) به کار رفته است (بنگرید به: نس، «شهادای نجران»^۷، 37؛ نیز، همان، پانوش 48؛ کیتلز، «متونی از جهان پیرامون قرآن»^۸، 607).

برای نمونه، پشیطنا لوقا ۶: ۳۶ چنین است:

هوو هکیل مرحمنا ایکننا داق ابوکون مرحمنا هو.^۹

ترجمه: پس مهربان باشید، چنان‌که پدر شما (خدا) رحمان است.

نمونه‌ای دیگر پشیطنا رومیان ۹: ۱۶ است:

1. Rabinowitz, "Rabbinical Names of God".

2. Robin, "Judaism in Pre-Islamic Arabia".

۳. עמי בני ישראל היקמא דאבונן רחמן בשמיא בן תהון רחמניו בארעא.

۴. حاسخک.

5. Peshitta

6. Sperling, "Bible, Translations".

7. Nebes, "The Martyrs of Najran".

8. Kiltz, "TUK 607", Texte aus der Umwelt des Korans.

۹. הוּוּ הַכֵּל מַרְחֵמָנָא אֵיכְנָנָא דַּאֲבֻנֵנּוּ רַחֲמָנֵנוּ בְּשִׁמְיָא בְּנֵי תְהוֹן רַחֲמֵנֵינוּ בְּאַרְעָא.

در این باره، بنگرید به: گوریا، «از رَحمانای آرامی»،^۱ (91).
 نخستین کاربرد «رَحمانان» در کتیبه‌ای مقطَّع^۲ متعلق به وادی ظَهْر (۱۴ کیلومتری
 شمال غرب صنعاء) است که، بر پایه نام‌های پادشاهانی که در متن آمده، به سال‌های ۴۰۰-
 ۴۲۰ م تاریخ‌گذاری شده است (تصویر ۳):

سطر یکم: [... ..] ابکرب اِسعد (و) [... ..]

سطر دوم: وحجر ایفَع اِمْلک م

سطر سوم: سِلک سِبا و ذریه/دن و حضر موت و یمنت

سطر چهارم: [-] هر بن موثرن ع/دی

سطر پنجم: [... ..] لذت خمرهمو رح(م)ا بن (YM 327 = Ja 520).

ترجمه: [... ..] اَبی کَرَب اِسْعَد (و) [... ..] (۲) و حُکْر اَیْفَع پادشاهان

پ[۳] ادشاه سِبا و دُو رَی/دان و حَضْر مَوْت و یَمَنْت (۴) ... از پایه تا س[تیغ

... .. (۵) [..] باشد که رح[مانان] به آنان ببخشاید [... ..].

در کتیبه‌های یهودی حمیری (از ۳۸۰ تا ۵۳۰ م) «رَحمانان» با صفاتی گوناگون وصف
 شده است (بنگرید به: روبن و ریزیگر، «ارباب آسمان...»^۳، 283-280). این اوصاف هم‌راه با
 نزدیک‌ترین برابر عربی‌شان عبارت اند از:

- رحمنن مرا سمین وارضن: الرحمن ربّ السماء والارض (یک کتیبه به تاریخ
 ۴۶۸-۴۵۵).

- رحمنن بعل سمین وارضن: الرحمن ربّ السماء والارض (سه کتیبه به تاریخ‌های
 دسامبر ۴۶۲ تا ژوئن ۴۸۶).

- رحمنن بعل سمین: الرحمن ربّ السماء (پنج کتیبه به تاریخ‌های ژانویه ۴۶۵ تا
 مارس ۵۰۹).

- رحمنن مرا سمین: الرحمن ربّ السماء (دو کتیبه به تاریخ اوت ۴۸۸).

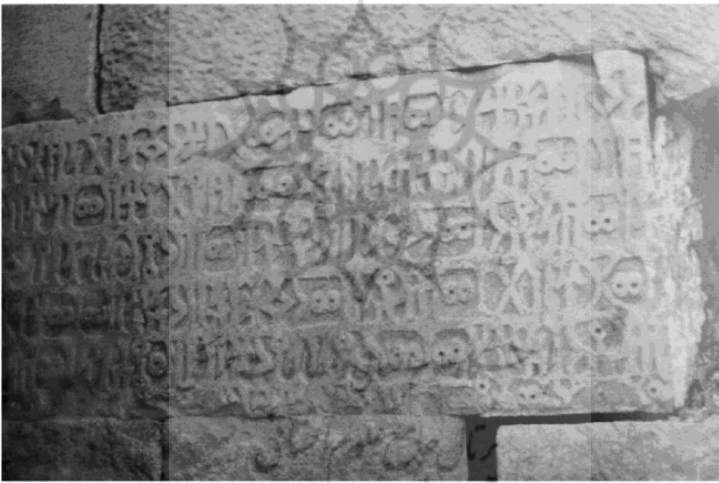
- رحمنن وحمدرهب: الرحمن، وصفی برگرفته از ریشه حم؟ (یک کتیبه به تاریخ
 مه ۵۱۹).

- رحمنن علین: الرحمن الأعلى (یک کتیبه به تاریخ ژوئیه ۵۲۳).

- رحمنن ذبسمین: الرحمن الذی فی السماء (سه کتیبه تاریخ‌گذاری نشده).

- رحمنن ذبسمو[ت]: الرحمن الذی فی السموات (یک کتیبه تاریخ‌گذاری نشده).

1. Gorea, Maria. "From the Aramaic raḥmānā".
2. fragmentary
3. Robin and Rijziger, "The Owner of the Sky...".

تصویر ۴. کتیبه Fa 74.

تصویر از والتر مولر^۱

(بنگرید به: مولر، «باز تفسیر کتیبه‌های عربستانی جنوبی»،^۲ تصویر 6-5/IV).

1. Walter Müller

2. Müller, "Neuinterpretation altsüdarabischer Inschriften".

کاربرد اوصاف گوناگون در توصیف رحمن شاهی محکم بر این است که «رحمانان» نام خاص خدای یگانه است. در این میان، شایان توجه است در یک کتیبه به تاریخ ژوئیه ۵۰۴ م تعبیر رحمن مترحمن (رَحْمَانَان مُتْرَحْمَان) آمده است:

... وبراو بیتهمو بنصر وردا رحمن مترحمن وبنصر ورفد مراهمو مرثدالن ینف ...
(Fa 74).

ترجمه: آنان خانه‌شان را ساختند با کمک و یاری رحمان مهربان و با کمک اربابشان مَرْتَدِإِلَان ینوف (بنگرید به: تصویر ۴).

با توجه به این‌که هر دو واژه رحمن مترحمن حرف تعریف (پسوند ن سبئی) دارند و از ریشه رحم اند، این تعبیر بسیار نزدیک به «الرحمن الرحیم» در عربی قرآنی است (بنگرید به: روبن، «عربستان باستان»،^۱ ۱۴۴). جالب است که برخی مفسران الرحمن را به معنای «المترحم» دانسته‌اند (مقاتل بن سلیمان، تفسیر: ۱/۳۶).

در کتیبه‌های مسیحی حمیری (از ۵۳۰ تا ۵۷۰ م) شخص نخست تثلیث را «رحمانان» نامیده‌اند. این نام در کتیبه سُمویَعِ اَشْوَع (حک حدود ۵۳۰-۵۳۵ م) یاد شده است (تصویر ۵). وی نخستین پادشاه مسیحی حمیر و دست‌نشانده نجاشی اکسوم (در حبشه) بود که در پی قتل‌عام مسیحیان نجران در ۵۲۳ م به دست پادشاه یهودی حمیر، یوسف آشار یثار (ذو نواس)، با حمایت بیزانس به حمیر حمله کرد و پادشاه یوسف را کشت و خود بر تخت پادشاهی حمیر نشست (بنگرید به: روبن، ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام، ۲۹۴-۲۹۳). کتیبه وی، که دو قطعه از آن شناخته است، بنای یک ساختمان (احتمالاً کلیسا) را یاد می‌کند و به ۵۳۱-۵۳۰ م تاریخ‌گذاری شده است. عبارت‌های آغاز و پایان کتیبه چنین است:

سطر یکم: [بسم] وشر[ح رحمن وبنهو کرپتیس غلبن ومنت]فس قدس ...

ترجمه: [با نام] و حفا[ظت رحمان و پسرش مسیح پیروز و روح مقدس]دس ...

سطر شانزدهم: ... [بسم رحمن وبنهو کرپتیس غلبن] ومنتفس قدس ...

ترجمه: ... [به نام رحمان و پسرش مسیح پیروز] و روح مقدس ... (کتیبه Ist. Wellcome A103664 bis 7608؛ کتیبه Wellcome A103664 bis).

بدین ترتیب مشاهده می‌شود که با تغییر دین پادشاهان حمیر از یهودیت به مسیحیت هم‌چنان «رحمانان» به عنوان نام خدا به کار می‌رفته و هم یهودیان و هم مسیحیان عربستان

1. Robin, "Arabie antique".

جنوبی آن را پذیرفته بودند. نکته شایان توجه این است که نامیدن شخص نخست تثلیث به یک نام خاص بسیار نامتعارف بود و عموماً، به‌ویژه در کتیبه‌های مسیحی اکسوم، وی را «پدر» می‌خواندند اما سمویفع اشوع در حمیر خدا را با نام خاص «رحمانان» یاد کرده است. برای نمونه، کتیبه پادشاه اکسوم وَعَزْب پسر نجاشی كَالِبِ إِلَّا أَصْبِحَ (که به خونخواهی قتل‌عام مسیحیان نجران به حمیر حمله کرد و سمویفع اشوع را بر تخت نشاند) به زبان گعز (حبشی کلاسیک) اما با الفبای حمیری نوشته و به دهه ۵۴۰م تاریخ‌گذاری شده (بنگرید به: تصویر ۹) با نام «پدر» و پسر و روح القدس آغاز شده است (بنگرید به: روبن، ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام، ۳۰۳-۲۹۹):

باکنته ل(سا)بم وولدم و(مفس) [قدس] ... (کتیبه RIÉth 192).

ترجمه: با نعمت پدر و پسر و روح مقدس

تصویر ۵. کتیبه Ist. 7608 bis. تصویر از DASI.

در کتیبه‌های منسوب به ابرهه (حکومت در حدود ۵۳۵-۵۶۵م)، که در پی شورش بر سمویفع اشوع به پادشاهی رسید، نیز خدا همواره با نام «رحمانان» یاد شده است. برای نمونه، عبارت‌های آغازین سه کتیبه از کتیبه‌های ابرهه (تصویرهای ۶ تا ۸) مرور می‌شوند (روبن، ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام، ۲۹۹-۲۹۵؛ ۳۰۴؛ نبس، «کتیبه تازه

ابرهه»،^۱ (221-230):

سطر یکم: بخیل ون(ص)کر

سطر دوم: وردار حمنن

سطر سوم: مرا سمین

سطر چهارم: ومسح(و)...

ترجمه: با قدرت و پشتیبانی و یاری رحمان ارباب آسمان و مسیح وی ... (DAI)

.(GDN 2002 20 = Sadd Ma'rib 4

تصویر ۶. کتیبه 4 Sadd Ma'rib = GDN 2002-20 (بخشی از رویه الف).

تصویر از نوربرت نبس^۲ (بنگرید به: نبس، «کتیبه تازه ابرهه»،^۳ 223، تصویر 2b). این کتیبه بر چهار رویه ایستاسنگی نزدیک سد مارب نوشته شده و با توجه به تاریخ ذو جلتان آجران ۶۵۸ حمیری که در متن آمده، به فوریه-مارس ۵۴۸م تاریخ‌گذاری شده است.

سطر یکم: بخیل و[ر]دا ورح

سطر دوم: مت رحمنن و مس

سطر سوم: سجهو ورح [ف]دس ...

1. Nebes, "A New 'Abraha Inscription".
2. Norbert Nebes
3. Nebes, "A New 'Abraha Inscription".

ترجمه: با قدرت و یاری و رحمت رحمان و مسیح وی و روح مقدس ... (CIH)
541 = Sadd Ma'rib)

صلیب بخیل رحمن و مسحو ...

ترجمه: صلیب با قدرت رحمان و مسیح وی ... (Ry 506 = Murayghān 1)

تصویر ۷. کتیبه بزرگ ابرهه (CIH 541 = Sadd Ma'rib 5)

بخشی از رویه الف. تصویر از کریستین روبن.^۱ این کتیبه مشهور که بر چهار رویه ستونی بزرگ حک و نزدیک سد مارب نصب شده بوده، با توجه به تاریخ ذومنون ۶۵۸ حمیری که در متن آمده، به مارس-آوریل ۵۴۸م تاریخ‌گذاری شده است. نماد محوشده در سطرهای یکم تا سوم به احتمال زیاد صلیب است.

از شواهد یادشده می‌توان نتیجه گرفت که مسیحیان حمیر نیز با نامیدن خدا به نام خاص «رحمانان» همدلی داشتند، حال آنکه در کلیساهای جهان مدیترانه‌ای و خاور نزدیک خدا را یا «پدر» می‌خواندند یا به‌سادگی ژئوس^۲ به یونانی، دئوس^۳ به لاتین و آلاها^۱ به سریانی، همگی به

1. Christian J. Robin
2. Θεός, *Théos*
3. Deus

معنای «خدا»، می‌نامیدند. این دوگانگی در نامیدن خدا را می‌توان با کاربرد نام‌های الله و الرحمن در قرآن بویژه در دوره میانه مکی مقایسه کرد، تا این‌که در دوره مدنی اسم جلاله الله برای خدا تثبیت شد (بنگرید به: بخش بعدی مقاله).

تصویر ۸. کتیبه ۱ Murayghān = Ry 506.

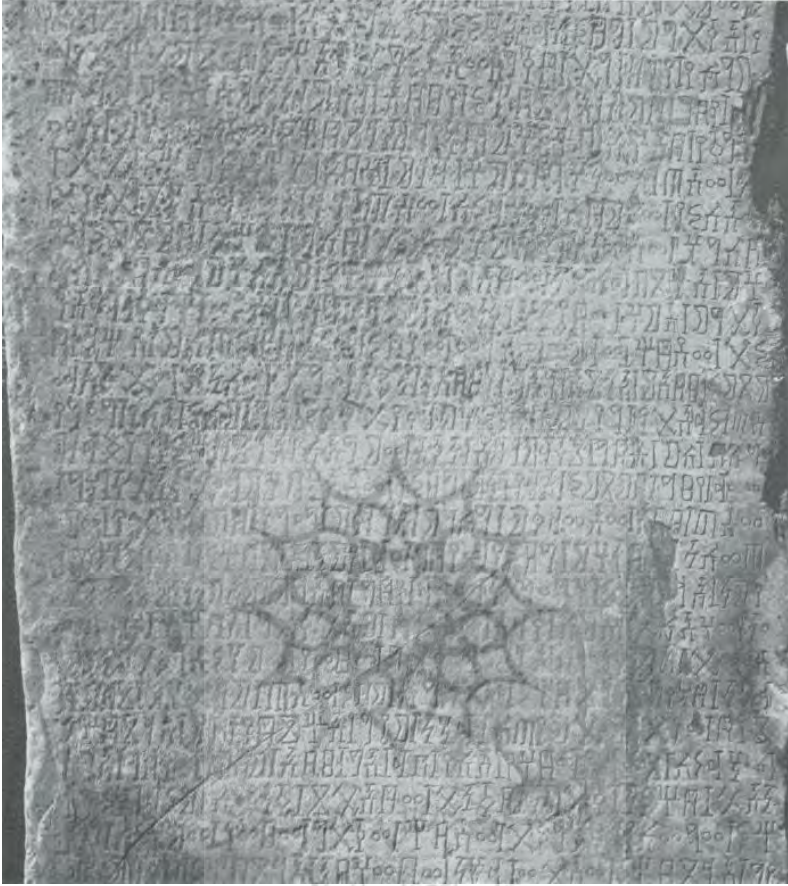
تصویر از کریستین روبن. این کتیبه بر صخره‌ای بسیار بلند بر فراز چاه‌های مَرِّغان (در ۲۳۰ کیلومتری شمال نجران) حک و با توجه به تاریخ دو غلان ۶۶۲ حمیری که در متن آمده، به سپتامبر ۵۵۲ تاریخ‌گذاری شده است.

به باور برخی پژوهشگران، تاکنون شاهی کاملاً تاریخی بر نامیدن خدا به رحمان در آرامی یافت نشده که مقدم بر نخستین شواهد کاربرد «رحمانان» در حمیر (در حدود ۴۲۰ م) باشد. بر پایه قدیس‌نگاری‌های سریانی درباره شهدای نجران در اواخر قرن ۵ م و اوائل قرن ۶ م («نامه شمعون اسقف بیت آرشام درباره شهدای حمیری»، «شهدای نجران»^۲ و «کتاب حمیریان»^۳)، مسیحیان نجران خدا را افزون بر «آلاها»، که نام معمول خدا در سریانی است، «رحمانا» می‌خواندند (برای بحث تفصیلی درباره مسیحیان حمیری و شهدای نجران، بنگرید به: روبن،

۱. نتیجه.

- Guidi, Ignazio (ed.), 1881. "La lettera di Simeone vescovo di Bêth-Arsâm sopra i martiri omerita".
- Shahîd, Irfan (ed.), 1971. *The Martyrs of Najrân*.
- Moberg, Axel (ed.), 1924. *The Book of the Himyarites*.

«نام‌های خدای یگانه...»^۱، (74-77).

تصویر ۹. کتیبه 192 RIÉth (بخشی از رویه الف).

تصویر از کریستین روبین. این کتیبه مفصل، که نقل قول‌های متعددی هم از بائبل دارد، در اکسوم یافت شده است و به زبان گیز اما با الفبای حمیری بر تخته‌سنگی دراز حک و به دهه ۵۴۰م تاریخ‌گذاری شده است (بنگرید به: روبین، ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام، ۳۰۳-۲۹۹).

«رحمانا» برگردان «رحمانان» سبئی به سریانی است. به نظر می‌رسد در ادبیات دینی مسیحیان قرن ۶م نامیدن خدا به رحمان پیوند ناگسستنی با حمیر داشته است (روبین،

1. Robin, Christian J. "Les noms du Dieu unique ...".

«عربستان باستان»،^۱ 144، 159) تا بدانجا که در کتیبه‌ای که پادشاه اکسوم و عَزَب پسر نجاشی کالب *إِلَّا أَصْبَحَ* (که به خونخواهی شهدای نجران با حمایت بیزانس به حمیر حمله کرد و پادشاه حمیر (یوسف اسار یثار، ذونواس) را کشت و سمویفع اشوع را بر تخت نشاند) در میانه قرن ۶م با الفبای سبئی در اکسوم نوشته (تصویر ۹)، خدا را «رَحمانان» خوانده است:

سطر هشتم: ... بمخمر رح(م)من ...

ترجمه: با حمایت رحمان ... (RIÉth 192, A/ 8).

دیوارنوشته‌ای به خط تحریری^۲ عربستانی جنوبی (خط زبور) اخیراً بر روی صخره‌ای بلند در جبل ذُبوب (در منطقه ضالع یمن) کشف شده (تصویر ۱۰) که می‌تواند متعلق به اواخر قرن ۶م یا قرن ۷م (نخست هجری) باشد (الحاج و فقعیس، «نقش جبل ذبوب»، ۱۲؛ الجلاّد، «یک بسمله پیشااسلامی»،^۳ 15). در سطر یکم آن عبارت زیر نوشته شده است:

بسمله رحمن رحمن رب سموت ...

اهمیت این دیوارنوشته در این است که نخست، اولین شاهد بر کاربرد عبارت «بسم الله» در شواهد کتیبه‌شناختی به خط عربستانی جنوبی است و دوم، خدا با دو اسم الله و رحمن یاد شده است. با توجه به این که الفبای عربستانی جنوبی الفبایی همخوانی است، واژه‌ها در میان کلمه نشان داده نمی‌شوند و گاه در پایان کلمه دیده می‌شوند (بنگرید به: روبن، ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام، ۱۸۸). از همین روی، در این که حرف ن در پایان رحمن دوم (کلمه پس از رَحمانان) حرف تعریف و در نتیجه وصفی مانند «رَحیمان» سبئی، معادل «الرحیم» عربی باشد (بنگرید به: الحاج و فقعیس، «نقش جبل ذبوب»، ۲۲) یا ضمیر مفعولی متصل به فعل هم چون «اُزْحَمْنَا» (بنگرید به: الجلاّد، «یک بسمله پیشااسلامی»،^۴ 9 به بعد) اختلاف هست.

کتیبه‌ای دیگر به خط متقدم عربی در دومة الجندل (واقع در منطقه الجوف در شمال عربستان سعودی در حدود ۱۲۰۰ کیلومتری مکه) کشف شده که بر پایه خط‌شناسی متعلق به قرن ۷م است (تصویر ۱۱). در آغاز این کتیبه ابتدا عبارت «بسم الرحمن»^(۲) «الرحیم» نوشته

1. Robin, "Arabie antique".
2. minuscule script
3. Al-Jallad, "A Pre-Islamic Basmala".
4. Al-Jallad, "A Pre-Islamic Basmala".

شده بوده اما بعدتر با خطی ریزتر الله زیر الرحيم افزوده شده است (بنگرید به: روبن، «عربستان پیشااسلامی»،^۱ 107-106). همان‌گونه که دیده می‌شود، در این کتیبه خدا با اسم الرحمن نامیده و با صفت الرحيم وصف شده است هرچند در دوره‌ای متاخرتر الله نیز به عنوان اسم خدا افزوده شده است.

تصویر ۱۰- کتیبه جبل ذبوب.

تصویر از مروان الاقور (بنگرید به: الحاج و فقعی، «نقش جبل ذبوب»، ۳۷، لوحه ۱)

بر پایه مجموعه شواهد تاریخی که در این بخش ارائه شد، مشاهده می‌شود که واژه رحمن به عنوان وصف خدایان چندگانه دست‌کم از میانه سده ۹ پ.م تا حدود قرن ۳ م در منطقه جغرافیایی زبان‌های سامی و به‌ویژه در شمال شبه‌جزیره عربستان به کار می‌رفته است. از قرن ۳ م به بعد و همزمان با گسترش یگانه‌پرستی در منطقه، واژه رحمن به طور مستمر با حرف تعریف در متون دینی یهودیت و مسیحیت، به عبری (هرحمن) و آرامی و سریانی (رحمنا)، به کار می‌رفته است.

1. Robin, "I. L'Arabie préislamique".

تصویر ۱۱. کتیبه دومة الجندل.

تصویر از MAFSOA (بنگرید به: روبن، «عربستان پیشاسلامی»، ۱۰۷، تصویر ۵).

در عربستان جنوبی نیز، با گسترش تدریجی سلطه پادشاهی حمیر بر سراسر شبه جزیره از قرن ۳م به بعد تا اعمال سلطه اش بر بیشتر مناطق عربستان – از جنوب گرفته تا شرق و مرکز و منتها الیه شمال غرب – در میانه سده ۶م (برای آگاهی بیشتر درباره گسترش پادشاهی حمیر، بنگرید به: روبن، ۱۴۰۰ سال...، ۲۳۷ به بعد؛ به ویژه صفحات ۲۳۷-۲۳۹ درباره سده ۳م،

1. Robin, "I. L'Arabie préislamique".

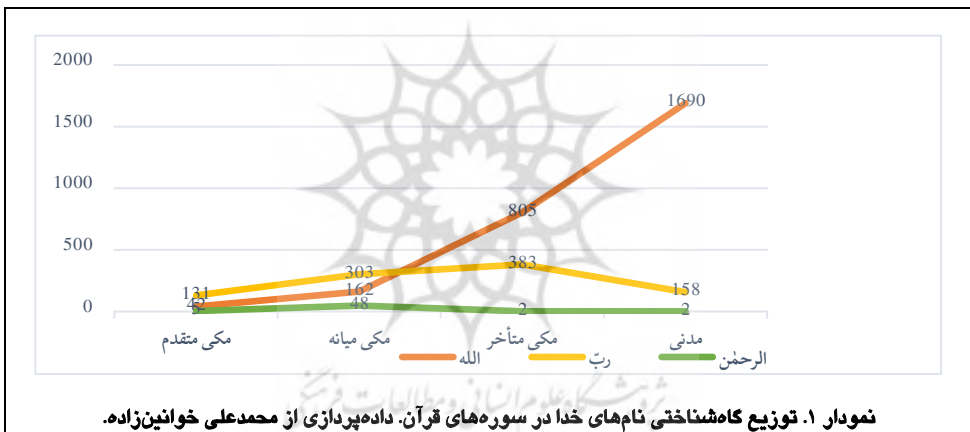
صفحات ۲۵۲-۲۵۵ درباره سده ۴-۵م، و صفحات ۲۶۵-۲۷۷ درباره سده ۶م، هم در دوره یهودیت و هم مسیحیت خدا همواره با حرف تعریف سبئی (رحمن) یاد شده است. بدین ترتیب دیده می‌شود که رحمن همواره به صورت معرفه و به عنوان نام خاص خدای یگانه به طور مستمر به کار می‌رفته است. این کاربرد چنان فراگیر بوده که در کتیبه‌هایی که بسیار نزدیک به آغاز دوران اسلامی‌اند کاربرد رحمن (با حرف تعریف سبئی: رحمن، یا عربی: الرحمن) در ترکیب با بسم به عنوان آغازگر متون مختلف به کار رفته است (بسم رحمن در کتیبه‌های ابرهه، بسم الله الرحمن در کتیبه جبل ذیوب). در آغاز دوران اسلامی دست‌کم یک شاهد بر کاربرد الرحمن به عنوان نام خدا در ترکیب «بسم الرحمن الرحیم» (کتیبه دومه الجندل) یافت شده که دلالت بر این دارد که الرحمن نام خاص خدای یگانه در آغاز دوران اسلامی بوده است.

۲. روی‌کرد ساخت‌گرا

افزون بر شواهد تاریخی که در بخش پیش برای علم‌بودن الرحمن (هارحمان، رحمانا، رحمانان) آمد، با نگاهی ساخت‌گرا به کاربرد الرحمن در قرآن نیز این دیدگاه تایید می‌شود. روی‌کرد ساخت‌گرا در معناشناسی به بررسی روابط مفهومی میان یک واژه و دیگر واژه‌ها در ساخت زبان در یک دوره زمانی کمابیش مشخص می‌پردازد تا از این رهگذر معنای آن واژه آشکار شود (بنگرید به: لاینز، معناشناسی زبان‌شناختی، ۱۴۵ به بعد؛ خوانین‌زاده، معناشناسی اسماء الحسنی...، ۴۴ به بعد). با توجه به این‌که تنها متن منسجم و اصیل به زبان عربی قرآنی خود قرآن است، بررسی جامع ساخت‌گرا باید همه کاربردهای الرحمن را در روابط مفهومی آن با دیگر مفاهیم موجود در قرآن دربربگیرد.

با بررسی روابط مفهومی الرحمن در قرآن پیوند ویژه‌ای میان آن با پربسامدترین نام‌های خدا، یعنی اسم جلاله الله و رب، دیده می‌شود. از این روی پیش از ورود به بحث باید اندکی درباره جایگاه این سه نام پربسامد خدا در قرآن بحث کرد. در بررسی توزیع گاه‌شناختی این سه نام خدا (نمودار ۱) در سه دوره مکی و یک دوره مدنی — بر پایه ترتیب نزول سوره‌های قرآن در منابع اسلامی و غربی، که تا حد زیادی هم‌پوشانی دارند — مشاهده می‌شود که در دوره مکی متقدم، اسم رب بیش از سه برابر اسم جلاله الله به کار رفته است تا بدانجا که در ۱۱ سوره از سوره‌های متقدم مکی اسم جلاله الله اصلاً به کار نرفته ولی رب آمده است (مانند قلم/ ۶۸،

که ربّ ۱۰ بار آمده اما الله به کار نرفته؛ در این دوره اسم الرحمن تنها پنج بار به کار رفته است. در دوره مکی میانه، هرچند کاربرد اسم جلاله الله اندکی بیشتر شده اما هنوز اسم ربّ نزدیک به دو برابر اسم جلاله الله کاربرد دارد؛ در این دوره است که کاربرد فراوان اسم الرحمن (۴۸ بار) در کنار این دو نام خدا مشاهده می‌شود. در دوره مکی متأخر، بر خلاف دوره‌های پیشین، نسبت کاربرد اسم جلاله الله بیش از دو برابر ربّ می‌شود؛ کاربرد اسم الرحمن نیز رو به افول می‌گذارد (دو بار). سرانجام در دوره مدنی است که اسم جلاله الله به عنوان نام اصلی خدا در قرآن تثبیت شده و نزدیک به ۱۱ برابر ربّ به کار رفته است؛ در این دوره نیز اسم الرحمن تنها دو بار آمده است (برای بحث تفصیلی، بنگرید به: خوانین‌زاده، *معناشناسی اسم ربّ...، ۱۴۱-۱۴۶*).

با بررسی روابط مفهومی الرحمن در کاربرد قرآنی، اعم از روابط ترکیبی (همنشینی) و بدلی (جاننشینی)، مهم‌ترین شواهد درون‌قرآنی بر علم‌بودن الرحمن را می‌توان بدین ترتیب برشمرد:

یک) الرحمن — همانند اسم جلاله الله — همواره به صورت معرفه و ذواللام به کار رفته است؛ بر خلاف رحیم، که از ۱۱۴ کاربردش به عنوان وصف خدا تنها ۳۵ بار (۳۰٪) ذواللام اما ۷۹ بار (۷۰٪) به صورت نکره آمده است. برای نمونه:

اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (مائده/ ۹۸).

تُزَلَّ مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ (فصلت/۳۲).

دو) الرحمن هیچ‌گاه در ارجاع به غیر خدا به کار نرفته است؛ بر خلاف رحیم، که دو بار برای غیر خدا به کار رفته است؛

یک بار در ارجاع به پیامبر اسلام (ص):

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ (توبه/۱۲۸).

و یک بار به صورت جمع مکسر در ارجاع به هم‌راهان پیامبر اسلام (ص):

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ ... (فتح/۲۹).

نکته شایان توجه این است که رحیم به صورت جمع هم آمده اما الرحمن همواره به صورت مفرد به کار رفته است.

سه) الرحمن هیچ‌گاه در ترکیبی وصفی و در نقش صفت (نعت) به کار نرفته است؛ بر خلاف رحیم. برای نمونه:

سَلِّمْ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ (یس/۵۸).

چهار) الرحمن هیچ‌گاه در کنار دیگر صفات خدا برای توصیف خدا به کار نرفته است؛ بر خلاف رحیم، که از ۱۱۴ کاربردش به عنوان وصف خدا تنها سه بار تنها آمده و ۱۱۱ بار در کنار یک یا چند صفت خدا به کار رفته است. برای نمونه:

عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوْدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (ممتحنه/۷).

ذَلِكَ عِلْمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (سجده/۶).

پنج) رحیم همواره برای بیان وصف رحمت خدا، حتی نسبت به کافران و دشمنان پیامبر اسلام (ص) و یارانش آمده است. برای نمونه:

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقْتُلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ * وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْبَلُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تَقْتُلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقْتَلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قُتِلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكٰفِرِينَ * فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (بقره/۱۹۰-۱۹۲).

اما الرحمن بر خلاف رحیم فراوان در سیاق‌هایی به کار رفته که مربوط به عذاب ناباوران بوده و تناسب چندانی با رحمت خدا ندارند؛ برای نمونه:

يَا بَتِّ إِنِّي آخَافُ أَنْ يَمْسَكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا (مریم/۴۵).

يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا
(طه/ ۱۰۸).

شش) الرحمن تنها اسمی از اسماء الحسنی — جز اسم جلاله الله — است که در نقش خبر برای رب آمده است:

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ... (اعراف/ ۵۴)؛
وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَقُومُ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا
أَمْرِي (طه/ ۹۰).

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَمُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ... (فصلت/ ۳۰)؛
قُلْ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ (انبیاء/ ۱۱۲).

این آیات بیانگر اینند که از یک سو، رب الله است و از سوی دیگر، رب الرحمن است؛ یعنی در این آیات الرحمن جانشین الله شده و بدین معناست که الرحمن همان الله است که هر دو رب هستند.

هفت) الرحمن تنها اسمی از اسماء الحسنی — جز اسم جلاله الله — است که مضاف‌الیه «عبد/ عباد» قرار گرفته است:

عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (انسان/ ۶)؛
وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا... (فرقان/ ۶۳).

در این آیات نیز مشاهده می‌شود که الرحمن جانشین الله شده و بدین معناست که الرحمن همان الله است.

هشت) الرحمن تنها اسمی از اسماء الحسنی — جز اسم جلاله الله — است که در نفی غیرخدا به عنوان مستثنی (پس از «إلا») یا در عبارت «مِن دُونِ» به کار رفته است:

أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ... (نحل/ ۷۹)؛
أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صُفْتٌ وَيُقْبَضْنَ بِهَا لِيُضْرَبْنَ بِهَا بِطُونٌ فَاسْفُتَتْ... (ملك/ ۱۹).
وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ (يس: ۷۴)؛
وَأَسْأَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا أَجَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ
(زخرف/ ۴۵).

در این آیات نیز مشاهده می‌شود که الرحمن جانشین الله شده و بدین معناست که الرحمن همان الله است.

نُه) الرحمن تنها اسمی از اسماء الحسنی است که در بافت‌هایی به کار رفته یا در باهم‌آیی

با کنش‌ها/ حالت‌هایی بوده که تنها برای الله، و در برخی موارد ربّ، کاربرد یافته‌اند: افزون بر سه مورد پیشین (شواهد شش و هفت و هشت)؛

کنش‌ها/ حالت‌هایی مثبت هم چون «دعاء»:

قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ ... (اسراء/ ۱۱۰).

«خشیه»:

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشِ اللَّهَ وَيَتَّقِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ (نور/ ۵۲)؛
مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ (ق/ ۳۳).

«عود»:

... قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ (بقره/ ۶۷)؛
قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتُ تَقِيًّا (مریم/ ۱۸).

«سجود»:

... لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ
(فصلت/ ۳۷)؛

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ ... (فرقان/ ۶۰).

و «نذر»:

إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا ... (آل عمران/ ۳۵)؛
... فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا (مریم/ ۲۶).

و کنش‌ها/ حالت‌هایی منفی مانند «کفر»:

كَيْفَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ... (بقره/ ۲۸)؛
كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ لِيَتْلُوا عَلَيْهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَهُمْ
يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ ... (رعد/ ۳۰).

«عصیان»:

وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ صُلْبًا مُبِينًا (احزاب/ ۳۶)؛
يَأْتِي لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا (مریم/ ۴۴).

و «عتوّ»:

فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يُصَالِحُ إِنَّا بِمَا تَعَدْنَا إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الْمُرْسَلِينَ
(اعراف/ ۷۷)؛

ثُمَّ لَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عُنِيًّا (مریم/ ۶۹).

در این آیات نیز مشاهده می‌شود که الرحمن در پیوند با مفاهیمی که تنها برای الله (یا ربّ) به کار رفته‌اند جانشین الله (یا ربّ) شده و بدین معناست که الرحمن همان الله (یا ربّ) است.

ده) آیه ۱۱۰ سوره اسراء که کاربرد اسم الرحمن را همانند الله دانسته است:

قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى ... (اسراء/ ۱۱۰).

یازده) و در پایان، خود بسمله؛ که الله و الرحمن را دو اسم برای یک ذات دانسته و از میان همه صفات وی، وصف رحیم را برگزیده است.

با نگاه ساخت‌گرا و بررسی روابط مفهومی الرحمن در قرآن، مشاهده می‌شود که نخست، این نام همواره به صورت معرفه و ذواللام به کار رفته است. همچنین از یک سو، با توجه به باهم‌آیی‌های الرحمن با آن دسته از افعال یا صفات خدا که تنها برای اسم جلاله الله یا ربّ آمده‌اند و از سوی دیگر، با توجه به جانیشینی آن با اسم جلاله الله و ربّ، الرحمن تنها اسمی از اسماء الحسنی است که قابلیت جانیشینی با اسم جلاله الله و ربّ را دارد و بر هیچ مصداقی جز ذات خدا تطبیق‌پذیر نیست. بدین ترتیب، با نگاه ساخت‌گرا به کاربرد قرآنی نیز دیده می‌شود که الرحمن دو ویژگی مهم دارد، یکی این‌که همواره معرفه (با حرف تعریف) به کار رفته و دیگر آنکه همواره به مصداق خاص (خدا) اشاره دارد. این هر دو ویژگی توأمان به معنای علم‌بودن اسم الرحمن است.

نتیجه

با نگاهی تاریخی به کاربرد واژه الرحمن در متون یهودی و مسیحی از حدود سه سده پیش از اسلام مشاهده می‌شود که الرحمن نخست همواره به صورت معرفه و هم‌راه با حرف تعریف در زبان‌های عبری، آرامی، سریانی و سبئی به کار رفته و دوم، مصداق آن همواره خدای یگانه است. در قرآن نیز الرحمن همواره به صورت معرفه و ذواللام به کار رفته و با بررسی ساخت‌گرایی روابط مفهومی آن، مشاهده می‌شود که مصداق آن همواره خداست و تنها اسم خداست که می‌تواند جانشین الله یا ربّ باشد. دارابودن توأمان دو ویژگی معرفه‌بودن و مصداق خاص داشتن به معنای علم‌بودن اسم الرحمن است. بدین ترتیب، مسئله تفاوت معنایی الرحمن و رحیم، بویژه در آیاتی که این دو کنار هم آمده‌اند، حل می‌شود: الرحمن اسم علم است و ترجمه نمی‌شود؛ رحیم وصف خدا و به معنای مبالغه در رحمت وی است.

اختصارات منابع کتبه شناختی

CIH: Corpus inscriptionum semiticarum, Pars IV: Inscriptiones himyariticas et sabaeas continens.

CIS: Corpus inscriptionum semiticarum.

DAI GDN: Deutsches Archäologisches Institut, Grosser Damm Nord.

DASI: Digital Archive for the Study of Pre-Islamic Arabian Inscriptions¹.

ERC-MAP: Mapping Ancient Polytheisms².

Fa: Fakhry (Ahmed).

Ist: Istanbul.

Ja: Jamme (Albert).

MAFSOA: Mission archéologique franco-saoudienne Oasis d'Arabie.

PAT: Hillers, D. R. and Cussini, E, *Palmyrene Aramaic Texts*, Baltimore, 1996.

RIÉth: Recueil des inscriptions de l'Éthiopie des périodes pré-axoumite et axoumite.

Ry: Ryckmans (Gonzague).

YM: Yemen Museum.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ابن بابویه، محمد بن علی، *التوحید*، به کوشش هاشم حسینی تهرانی، قم، جماعة المدرسين، ۱۳۹۸ق.
- ۳- ابن عربی، محی الدین، *کشف المعنی عن ستر اسماء الله الحسنی*، به کوشش پابلو بینیتو، افسست قم، بخشایش، ۱۴۱۹ق.
- ۴- بهشتی، فهیمه و زارع، محمد، «الرحمان»، *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۱۹، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳ش.
- ۵- پاکتچی، احمد، «رحمن»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۲۴، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸ش.
- ۶- پالمر، فرانک، *نگاهی تازه به معنی شناسی*، ترجمه کورش صفوی، تهران، کتاب ماد،

1. <https://dasi.cnr.it>.

2. <https://map-polytheisms.huma-num.fr>.

- ۱۳۹۱ش.
- ۷- ترمذی، محمد بن عیسی، *السنن*، به کوشش عبدالرحمان محمد عثمان، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۳ق.
- ۸- الحاج، محمدعلی و فقعی، محمدعلی، «نقش جبل ذوب: نقش جدید بخط الزبور الیمانی فی الاستعانة بالله وتقوية الإیمان»، *مجلة العبر فی الدراسات التاريخية والأثرية*، شماره ۲، ۲۰۱۸.
- ۹- خلیل بن احمد، *کتاب العین*، به کوشش عبدالحمید هنداو، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ق.
- ۱۰- خوانینزاده، محمدعلی، *معناشناسی اسماء الحسنی در قرآن کریم*، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰ش.
- ۱۱- خوانینزاده، محمدعلی، *معناشناسی اسم رب و تبیین جایگاه آن در نظام معنایی قرآن کریم*، رساله دکتری علوم قرآن و حدیث، پردیس فارابی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۴ش.
- ۱۲- خوانینزاده، محمدعلی، «معناشناسی تاریخی واژه رب»، *پژوهش های زبان شناختی قرآن*، شماره ۸، ۱۳۹۴ش.
- ۱۳- خوانینزاده، محمدعلی، «رب»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۲۴، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸ش.
- ۱۴- خوانینزاده، محمدعلی، «ادیان عربستان در دوران پایانی باستان، بازخوانی بر پایه شواهد مادی»، *آینه پژوهش*، شماره ۲۰۵، ۱۴۰۳ش.
- ۱۵- روبین، کریستین ژولین، *۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام*، ترجمه محمدعلی خوانینزاده، تهران، انتشارات حکمت، ۱۴۰۱ش.
- ۱۶- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان*، بیروت، اعلمی، ۱۴۱۵ق.
- ۱۷- طبری، محمد بن جریر، *جامع البیان*، به کوشش عبدالله بن عبدالمحسن ترکی، قاهره، دار هجر، ۱۴۲۲ق.
- ۱۸- عبدالباقی، محمد فواد، *المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم*، بیروت، اعلمی، ۱۴۲۰ق.
- ۱۹- لاینز، جان، *مقدمه ای بر معناشناسی زبان شناختی*، ترجمه حسین واله، تهران، گام نو، ۱۳۸۵ش.

٢٠- مقاتل بن سلیمان، التفسیر، به کوشش عبدالله محمود شحاته، بیروت، مؤسسة التاريخ العربی، ١٤٢٣ق.

- 21- Abou-Assaf, A., Bordreuil, P. and Millard, A., *La Statue de Tell Fekheriye et son inscription bilingue assyro-araméenne*, Paris, 1982.
- 22- Al-Jallad, Ahmad, "A Pre-Islamic *Basmala*: Reflections on Its First Epigraphic Attestation and Its Original Significance," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, vol. 52, 2022.
- 23- Campbell, Lyle, *Historical Linguistics: an Introduction*, Cambridge, MA, 1999.
- 24- Davis, Avrohom, *The Metsudab Siddur: A New Linear Siddur with English Translation and Anthology of Classic Commentaries [Sidur Metsudat Avraham]*, Vol. 1: Daily Prayers. New York: Metsudah Publications, 1981.
- 25- Greenfield, Jonas C., "From 'lh Rḥmn to Al-Raḥmān. The Source of a Divine Epithet." In B. Hary, J. Hayes and F. Astren (eds.), *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction*, pp. 381-393, Leiden, 2000.
- 26- Gorea, Maria, "From the Aramaic raḥmānā' to raḥmānān and al-raḥmān," *Millennium* 20/ 1, 2023.
- 27- Hartman, L. F. and Sperling, S. D. "God, Names of." In Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 7, New York, 2007.
- 28- Healey, John F., "The Kindly and Merciful God: on Some Semitic Divine Epithets." In M. Dietrich and I. Kottsieper (eds.), "*Und Mose schrieb dieses Lied auf.*" *Studien zum Alten Testament und zum Alten Orient: Festschrift für Oswald Loretz zur Vollendung seines 70. Lebensjahres mit Beiträgen von Freunden, Schülern und Kollegen*, pp. 349-356, Münster, 1998.
- 29- Kiltz, David, "Statue aus Tell Fekheriye - TUK 607." In *Texte aus der Umwelt des Korans*, hg. von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, mit Beiträgen von Sebastian Bitsch, Vasiliki Chamourgiotaki, Emmanouela Grypeou, Dirk Hartwig, Nestor Kavvas, David Kiltz, Yousef Kouriyhe, Mohammed Maraqtan, Adrian Pirtea, Veronika Roth, Johanna Schubert und Nicolai Sinai.

- Betaversion: Stand 30.3.2024.
- 30_ Lieberman, Saul, *Tosefet Risbonim*, Jerusalem, 1937¹.
 - 31_ Misgav, H. "The inscriptions of the En-Gedi synagogue," In Porath Y. (ed.), *The synagogue at En-Gedi*, pp. 83-97, Jerusalem, 2021.
 - 32_ Müller, Walter W., "Neuinterpretation altsüdarabischer Inschriften: RES 4698, CIH 45+44, Fa 74," *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, 36/ 1, 1976.
 - 33_ Naveh, J., *On Stone and Mosaic: The Aramaic and Hebrew Inscriptions from Ancient Synagogues*, Jerusalem, 1978.
 - 34_ Nebes, Norbert, "A New 'Abraha Inscription from the Great Dam of Mārib," *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 34, 2004.
 - 35_ Nebes, Norbert, "The Martyrs of Najrān and the End of the Ḥimyar: On the Political History of South Arabia in the Early Sixth Century." In A. Neuwirth, N. Sinai, and M. Marx (eds.), *The Qur'ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*, pp. 27-59, Leiden, 2010.
 - 36_ Nehmé, Laïla, "The Religious Landscape of Northwest Arabia as Reflected in the Nabataean, Nabataeo-Arabic, and Pre-Islamic Inscriptions." In Fred M. Donner and Rebecca Hasselbach-Andee (eds.), *Scripts and Scripture: Writing and Religion in Arabia circa 500-700 CE*, pp. 43-86, Chicago, 2022.
 - 37_ Oden, R. A., "Ba'al Šamēm and 'Ēl," *The Catholic Biblical Quarterly* 39/ 4, 1977.
 - 38_ Rabinowitz, Louis Isaac, "God, Names of (Rabbinical Names of God)." In Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 7, New York, 2007.
 - 39_ Robin, Christian J. "Quel judaïsme en Arabie?" In Christian J. Robin (ed.), *Le judaïsme de l'Arabie antique: Actes du Colloque de Jérusalem (février 2006), Judaïsme ancien et origines du christianisme 3*, pp. 15-295, Turnhout, 2015.
 - 40_ Robin, Christian J., "I. L'Arabie préislamique." In Mohammad Ali

1. [https://www.sefaria.org/Tosefta_Bava_Kamma_\(Lieberman\)](https://www.sefaria.org/Tosefta_Bava_Kamma_(Lieberman)).

- Amir-Moezzi and Guillaume Dye (eds.), *Le Coran des historiens*, Vol. I, pp. 51-154, Paris, 2019.
- 41_ Robin, Christian J., "Les noms du Dieu unique dans les religions de l'Arabie préislamique," *Communio* 45, 2020.
 - 42_ Robin, Christian J., "Judaism in Pre-Islamic Arabia." In Phillip I. Lieberman (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, pp. 294-331, Cambridge, 2021.
 - 43_ Robin, Christian J., "Arabie antique : variations dans la manière de nommer le Dieu unique." In J.-N. Robert (ed.), *Hiéroglossie III : persan, syro-araméen et les relations avec la langue arabe*, pp. 139-170, Paris, 2022.
 - 44_ Robin, Christian J. and Rijziger, Sarah, "'The Owner of the Sky, God of Israel' in a New Jewish Himyaritic Inscription Dating from the Fifth Century CE," *Der Islam*, 95/ 2, 2018.
 - 45_ Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 19, s.v. "Targum", New York, 2007.
 - 46_ Sperling, S. David, "Bible, Translations; Ancient Versions; Syriac Aramaic: Peshitta and Other Versions." In Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 3, New York, 2007.
 - 47_ Stein, Peter, "Himyar und der Eine Gott: Südarabien in den letzten zwei Jahrhunderten vor dem Islam," *Orientalia* 79, 2010.
 - 48_ Wald, Stephen G., "Tosefta." In Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 20, New York, 2007.

Bibliography

- 1_ Holy *Qur'ān*.
- 2_ Ibn Bābwayh, Muḥammad b. 'Alī, *al-Tawḥīd*, Qom, Jamā'at al-Mudarrisīn, 1398 SAH [Persian].
- 3_ Ibn 'Arabī, Muḥyi-ddīn, *Kashf al-Ma'nū 'an Sīr 'Asmā' Allāh al-Ḥusnā*, Qom, Manshurāt-e Bakhshayesh, 1419 AH [Arabic].
- 4_ Beheshti, Fahime and Zare', Moḥammad, "al-Raḥmān", *Encyclopedia of the Islamic World*, 1393 SAH [Persian].
- 5_ Pākatchī, Aḥmad, "Raḥmān", *The Great Islamic Encyclopedia*, 1398

- SAH [Persian].
- 6_ Palmer, Frank, *Semantics: A New Outline*, Persian translation by Kurosh Şafavī, Tehran, Ketab-e Mād, 1391 SAH [Persian].
 - 7_ Tirmidhī, Muḥammad b. 'Isā, *al-Sunan*, Cairo, Dār al-Ḥadīth, 1403 AH [Arabic].
 - 8_ al-Ḥājj, Muhammed 'Alī and Faq'as, 'Ahmed 'Alī, "Naqsh Jabal Dhabub: Naqsh Jadīd bi-Khaṭṭ al-Zabur al-Yamāniyy," *Majallat al-Ibar* 2, 2018 [Arabic].
 - 9_ Khalīl b. Aḥmad, *Kitāb al-'Ayn*, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmīyya, 1424 AH [Arabic].
 - 10_ Khavānīn Zādeh, Moḥammad Alī, *A Semantic Study of the Most Beautiful Names of God in the Holy Quran*, Tehran, Imam Şādiq, 1390 SAH [Persian].
 - 11_ Khavānīn Zādeh, Moḥammad Alī, *A Semantic Study of the Name 'Rabb' and Its Position in the Semantic System of the Holy Quran*, Ph.D. Thesis Defended at the University of Tehran (Farabi Campus), 1394 SAH [Persian]¹.
 - 12_ Khavānīn Zādeh, Moḥammad Alī, "A Historical Semantic Study of the Word 'Rabb'," *Linguistic Research in The Holy Quran*, vol. 4, issue 2, 1394 SAH [Persian] b. DOI. 20.1001.1.24233889.1394.4.2.5.5
 - 13_ Khavānīn Zādeh, Moḥammad Alī, "Rabb", *The Great Islamic Encyclopedia*, 1398 SAH [Persian].
 - 14_ Khavānīn Zādeh, Moḥammad Alī, "Religions of Late Antique Arabia: A Review Based on the Material Evidence", *Āyene-ye Pazhubesh*, vol. 35, issue 205, 1403 SAH [Persian].
 - 15_ Robin, Christian Julien, *1400 Years of Kingdom in Pre-Islamic Arabia*. Selection, Translation, and Research by Moḥammad Alī Khavānīn Zādeh, Tehran, Hekmat, 1401 SAH [Persian].
 - 16_ Ṭabrisī, Faḍl b. Ḥassan, *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'an*, Beirut, al-'A'lamī, 1415 AH [Arabic].
 - 17_ Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr, *Jāmi' Al-Bayān*, Cairo, Dār Hijr, 1422 AH [Arabic].
 - 18_ 'Abd al-Bāqī, Muḥammad Fu'ād, *al-Mu'jam al-Mofabras li-'Alfāz al-*

1. <https://ut.ac.ir/fa/thesis/36695>.

- Qur'ān al-Karīm*, Beirut, al-'A'lamī, 1420 AH [Arabic].
- 19_ Lyons, John. *An Introduction to Linguistic Semantics*. Persian translation by Hossein Vale, Tehran, Gam-e-No, 1385 SAH [Persian].
 - 20_ Muqātil b. Sulaymān, *Tafsīr Muqātil b. Sulaymān*, Beirut, Dār 'Ihyā' al-Turāth al-'Arabī, 1423 AH [Arabic].
 - 21_ Abou-Assaf, A., Bordreuil, P. and Millard, A., *La Statue de Tell Fekheriye et son inscription bilingue assyro-araméenne*, Paris, 1982.
 - 22_ Al-Jallad, Ahmad, "A Pre-Islamic *Basmala*: Reflections on Its First Epigraphic Attestation and Its Original Significance," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 52, 2022a.
 - 23_ Campbell, Lyle, *Historical Linguistics: an Introduction*, Cambridge, MA, 1999.
 - 24_ Davis, Avrohom, *The Metsudab Siddur: A New Linear Siddur with English Translation and Anthology of Classic Commentaries [Sidur Metsudat Avraham]*, Vol. 1: Daily Prayers. New York: Metsudah Publications, 1981.
 - 25_ Greenfield, Jonas C., "From 'lb Rḥmn to *Al-Raḥmān*. The Source of a Divine Epithet." In B. Hary, J. Hayes and F. Astren (eds.), *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction*, pp. 381-393, Leiden, 2000.
 - 26_ Gorea, Maria, "From the Aramaic raḥmānā' to raḥmānān and al-raḥmān," *Millennium 20/ 1*, 2023.
 - 27_ Hartman, L. F. and Sperling, S. D. "God, Names of." In Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 7, New York, 2007.
 - 28_ Healey, John F., "The Kindly and Merciful God: on Some Semitic Divine Epithets." In M. Dietrich and I. Kottsieper (eds.), "*Und Mose schrieb dieses Lied auf.*" *Studien zum Alten Testament und zum Alten Orient: Festschrift für Oswald Loretz zur Vollendung seines 70. Lebensjahres mit Beiträgen von Freunden, Schülern und Kollegen*, pp. 349-356, Münster, 1998.
 - 29_ Kiltz, David, "Statue aus Tell Fekheriye - TUK 607." In *Texte aus der Umwelt des Korans*, hg. von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, mit Beiträgen von Sebastian Bitsch, Vasiliki

- Chamourgiotaki, Emmanouela Grypeou, Dirk Hartwig, Nestor Kavvadas, David Kiltz, Yousef Kouriyhe, Mohammed Maraqtan, Adrian Pirtea, Veronika Roth, Johanna Schubert und Nicolai Sinai.
Betaversion: Stand 30.3.2024.
- 30_ Lieberman, Saul, *Tosefet Rishonim*, Jerusalem, 1937¹.
 - 31_ Misgav, H. "The inscriptions of the En-Gedi synagogue," In Porath Y. (ed.), *The synagogue at En-Gedi*, pp. 83-97, Jerusalem, 2021.
 - 32_ Müller, Walter W., "Neuinterpretation altsüdarabischer Inschriften: RES 4698, CIH 45+44, Fa 74," *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, 36/ 1, 1976.
 - 33_ Naveh, J., *On Stone and Mosaic: The Aramaic and Hebrew Inscriptions from Ancient Synagogues*, Jerusalem, 1978.
 - 34_ Nebes, Norbert, "A New 'Abraha Inscription from the Great Dam of Mārib," *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 34, 2004.
 - 35_ Nebes, Norbert, "The Martyrs of Najrān and the End of the Ḥimyar: On the Political History of South Arabia in the Early Sixth Century." In A. Neuwirth, N. Sinai, and M. Marx (eds.), *The Qur'ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*, pp. 27-59, Leiden, 2010.
 - 36_ Nehmé, Laïla, "The Religious Landscape of Northwest Arabia as Reflected in the Nabataean, Nabataeo-Arabic, and Pre-Islamic Inscriptions." In Fred M. Donner and Rebecca Hasselbach-Andee (eds.), *Scripts and Scripture: Writing and Religion in Arabia circa 500-700 CE*, pp. 43-86, Chicago, 2022.
 - 37_ Oden, R. A., "Ba'al Šamēm and 'Ēl," *The Catholic Biblical Quarterly* 39/ 4, 1977.
 - 38_ Rabinowitz, Louis Isaac, "God, Names of (Rabbinical Names of God)." In Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 7, New York, 2007.
 - 39_ Robin, Christian J. "Quel judaïsme en Arabie?" In Christian J. Robin (ed.), *Le judaïsme de l'Arabie antique: Actes du Colloque de Jérusalem*

1. [https://www.sefaria.org/Tosefta_Bava_Kamma_\(Lieberman\)](https://www.sefaria.org/Tosefta_Bava_Kamma_(Lieberman)).

- (février 2006), *Judaïsme ancien et origines du christianisme* 3, pp. 15-295, Turnhout, 2015.
- 40_ Robin, Christian J., "I. L'Arabie préislamique." In Mohammad Ali Amir-Moezzi and Guillaume Dye (eds.), *Le Coran des historiens*, Vol. I, pp. 51-154, Paris, 2019.
- 41_ Robin, Christian J., "Les noms du Dieu unique dans les religions de l'Arabie préislamique," *Communio* 45, 2020.
- 42_ Robin, Christian J., "Judaism in Pre-Islamic Arabia." In Phillip I. Lieberman (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, pp. 294-331, Cambridge, 2021.
- 43_ Robin, Christian J., "Arabie antique : variations dans la manière de nommer le Dieu unique." In J.-N. Robert (ed.), *Hiéroglossie III : persan, syro-araméen et les relations avec la langue arabe*, pp. 139-170, Paris, 2022.
- 44_ Robin, Christian J. and Rijziger, Sarah, "'The Owner of the Sky, God of Israel' in a New Jewish Himyaritic Inscription Dating from the Fifth Century CE," *Der Islam*, 95/ 2, 2018.
- 45_ Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 19, s.v. "Targum", New York, 2007.
- 46_ Sperling, S. David, "Bible, Translations; Ancient Versions; Syriac Aramaic: Peshitta and Other Versions." In Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 3, New York, 2007.
- 47_ Stein, Peter, "Himyar und der Eine Gott: Südarabien in den letzten zwei Jahrhunderten vor dem Islam," *Orientalia* 79, 2010.
- 48_ Wald, Stephen G., "Tosefta" in Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 20, New York, 2007.